

7. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. — К. : Основи, 1994. — Т. 1 / пер. з англ.: М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін. — 554 с.
8. *Мельник І.* Перший львівський кардинал Михайло Левицький [Електронний ресурс] / Ігор Мельник. — Режим доступу: zbguc.eu/node/25978.
9. *Мозер М.* Йосиф Левицький як борець за культуру «руської» (української) мови / Міхаель Мозер // *Confraternitas* : ювілей. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. — Л. : Ін-т українознавства, 2006—2007. — С. 447—460. — (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність ; вип. 15).
10. *Пилипович В.* Початки української релігійно-церковної преси в Галичині на прикладі Перемишля — від ідеї до реалізації [Електронний ресурс] / В. Пилипович. — Режим доступу: <http://www.cerkiew.net/page.php?23>.
11. *Поученіа Церковныа.* — 1853. — Ч. 1.
12. *Райківський І.* Мовно-правописне питання в українському національному русі Східної Галичини 1850-х років (За матеріалами тогочасної періодики) / І. Райківський // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Серія: Історія. — Т., 2011, вип. 2. — С. 206—214.
13. *Романюк М. М.* Українські часописи Львова 1848—1939 рр. : іст.-бібліогр. дослідж. : у 3 т. / М. М. Романюк, М. В. Галушко. — Л. : Світ, 2001. — Т. 1 : 1848—1900 рр. — 744 с.
14. «Русалка Дністровая» : док. і матеріали / упоряд. Ф. І. Стеблій. — К. : Наукова думка, 1989. — 542 с.
15. *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті) / Олексій Сухий. — Л., 2003. — 498 с.
16. *Українська преса в Україні та світі ХІХ—ХХ ст. : іст.-бібліогр. дослідж.* — Л., 2007. — Т. 1 : 1812—1890 рр. / уклад.: М. В. Галушко, М. М. Романюк (кер. проекту), Л. В. Снісарчук. — 560 с.

Олена Макарчук

ДО ДІЯЛЬНОСТІ ГАЗЕТИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ «ХЛІБОРОБ» (1891—1895 рр.)
(На матеріалах листування Михайла Павлика
та Михайла Драгоманова)

Розглянуто процес зародження і становлення органу Русько-української радикальної партії — газети «Хлібороб», відображений у лис-

туванні видатного українського громадського діяча Михайла Драгоманова та редактора, видавця Михайла Павлика.

Ключові слова: преса Західної України, газета «Хлібороб», Русько-українська радикальна партія.

Рассмотрен процесс зарождения и становления органа Русько-украинской радикальной партии — газеты «Хлібороб», отображенный в переписке выдающегося украинского общественного деятеля Михаила Драгоманова и редактора, издателя Михаила Павлыка.

Ключевые слова: пресса Западной Украины, газета «Хлібороб», Русько-украинская радикальная партия.

The process of initiation and formation of the body of the Ruthenian-Ukrainian Radical Party newspaper «Khliborob» («Farmer»), displayed in the correspondence of the prominent Ukrainian public figure Mykhailo Drahomanov and editor, publisher Mykhailo Pavlyk, has been studied.

Key words: press of Western Ukraine, the newspaper «Khliborob» («Farmer»), Ruthenian-Ukrainian Radical Party.

Відомий український історик Ярослав Дашкевич так відгукнувся про постать Михайла Драгоманова: «М. Драгоманов — людина велетенської енергії і працездатності... творець оригінальної політичної доктрини, ерудит високого європейського класу... мурував велику частину того фундаменту, на якому вже далі П'ємонт (Галицький. — О. М.) міг розвиватися самостійно і відігравати таку роль, яку він відіграв пізніше і яку відіграє, зрештою, сьогодні» [1, с. 296]. Тож праці видатного українця залишаються актуальними й сьогодні, а висловлені ним ідеї — значимі для сучасників.

Маємо доволі обсягову вітчизняну та зарубіжну історіографію, присвячену діяльності цієї непересічної особи. Йдеться передусім про наукові розвідки О. Дорошкевича, С. Злупка, М. Лозинського, Л. Мельника, С. Ріпецького, І. Свенціцького, О. Скакун, С. Томашівського, П. Тучапського, А. Хатченка та ін. [2].

Маємо у драгомановіані й безпосередні спогади М. Павлика [55], редактора газети «Хлібороб» — пресового органу Русько-української радикальної партії (далі — Радикальна партія або РУРП). Але — це міркування безпосереднього учасника процесу.

Також маємо непоодинокі історичні дослідження діяльності західноукраїнських партій, зокрема Радикальної партії.

Отже, завдання пропонованої статті — ознайомити читачів з оцінкою власних здобутків та прорахунків М. Павликом, редактором

газети Радикальної партії «Хлібороб», у відвертому спілкуванні з ідейним однодумцем М. Драгомановим. Для читача особливий інтерес становить саме ця відвертість, адже вона не лише дозволяє правильно розставити акценти у питаннях функціонування друкованого органу, а й дає ключ до розуміння глибинних мотивів діяльності М. Павлика та його колег-однодумців.

У великій епістолярній спадщині М. Драгоманова певне місце займає листування з відомим українським письменником, публіцистом, громадським діячем М. Павликом. М. Павлик разом з І. Франком 1890 р. став засновником Русько-української радикальної партії та її друкованих органів — журналу «Народ» (1890—1895) і газети «Хлібороб» (1891—1895). У пропонованій статті розглядаються питання, пов'язані з видаванням газети «Хлібороб», що порушувалися у листуванні М. Драгоманова і М. Павлика.

На рубежі ХІХ—ХХ ст. багаторічний соратник І. Франка М. Павлик підготував восьмитомне видання свого листування з М. Драгомановим. Питання, так чи інакше пов'язані з діяльністю «Хлібороба», розглядаються у матеріалах, вміщених у п'ятому—восьмому томах.

Поява нового видання пояснювалася тим, що друкований первісток РУРП, журнал «Народ», на той час набув рис теоретичного органу, що призначався для інтелігенції та прогресивної молоді. У зв'язку з цим М. Павлик написав М. Драгоманову, що він з І. Франком вирішив «видавати ще одну газету — тільки для народу, бо годі годі помирити в “Народі” праці для народу і інтелігенції».

Поява «Хлібороба» пояснюється також прагненням І. Франка і М. Павлика «двигати читателів» — вони постійно підкреслювали важливість розширення читацької аудиторії РУРП і ставили своїм першочерговим завданням соціально й політично просвіщати народ. Про це свідчать рядки з листа М. Павлика до М. Драгоманова: «Тепер же ми ще загадали видати “Хлібороба”... Скажете: на що, коли не маєте грошей? Відповідь: неперемінно треба... Ми тепер фактично висунені на самий перед укр.[аїнського] руху — а ми безсильні і числом і ще більше матеріально» [56].

М. Драгоманов у листі до М. Павлика від 7 грудня 1890 р. схвально поставився до створення нового органу: «До “Хлібороба” буду писати статейки історичні досить регулярно. Думаю почати з

огляду історії англ.[ійської] конституції, при чому паралельно буду зачипати нашу історію» [14].

Єдине серйозне зауваження М. Драгоманов висловив до назви газети: «Назва Хлібороб мені ще менше подобається, ніж “Народ”. Чому непременно Хлібороб, коли навіть по селах єсть і шевці і т. и. До того Хлібороб викликає думку про технічну газету, я би радив щонебудь в роді Вільна думка, або Вільна наука. Перше — ліпше б підходило» [15].

У березні 1891 р. він наполягає: «Та передумайте Ви про назву Хлібороб. Се все зостатки українофільських ідилій. До пропорованих назв ще додаю: Громадянин, Громадська думка, Громада. Щонебудь треба загально, а не спеціально, як Хлібороб» [16].

Нову газету було довірено очолити засновникам Радикальної партії Северину Даниловичу та Іларію Гарасимовичу. Відповідальним редактором став І. Франко: «Заграничні люде мають в справі “Хлібороба” обертатися до відвічального редактора Івана Франка у Львові, ул. Зябликевича, ч. 10» [51].

Шостий номер журналу «Народ» за 1891 р. анонсує вихід нового часопису: «Др. Северин Данилович та Іларій Гарасимович починають видавати оповіщену нами популярну газету під назвою Хлібороб, посвячену практичним справам наших робітних людей по селах і містечках. Хлібороб буде виходити два рази в місяць, 8-го і 21-го, в об’ємі найменше пів аркуша, формату такого, як Народ, і на таким папері, і коштуватиме до кінця сего року 1 зр. 50 коп. Хлібороб буде друкований у Львові, але редакція буде в Коломиї» [51].

Про взаємини між новою газетою та вже відомим «Народом» редакція журналу в особі І. Франка та М. Павлика зазначала: «“Хлібороб” буде йти в той самий бік, що “Народ”, тільки що буде тикати більш безпосередні, практичні справи наших робітних людей і вести їх уже в певнім безспорнім напрямку. “Народ”, — наполягали автори журналу, — буде учительською семінарією, а “Хлібороб” практичною народною школою» [51].

Отримавши перший номер «Хлібороба», М. Драгоманов знову дорікає за назву: «Плачу, що осталося ім’я Хлібороба... Руки опускаються. Коли подумаю писати в таку газету, а писати я хотів багато... Не можу собі подумати, шчо б був другий резон уператись на Хліборобі, окрім того шчо так уже об’явлено» [17].

«Про Вашу огидливість до слова Х л і б о р о б, не знаю, шчо і казати,— відповідав М. Павлик. — Чим воно гірше напр. від слова Правди і т. і.? Ми хотіли ним сказати, шчо будемо заступати: die physischarbeiten den Leute (фізично працюючих людей. — *О. М.*) та їх просвічати. Слово зрештою зрозуміле і для народу, зрозуміліше ніж Вільна Думка і т. п. Названо так через те, шчо вже перед тим, ніж Ви писали, про те так об’явлено публічно і властям» [20].

«Ім’я “Хлібороб” сотворили ми оба з Гарасимовичем, — писав у листі до М. Драгоманова Северин Данилович, — не порадивши ся навіть, ані Павлика, ані Франка. Виходили ми з того, шчо часопись тая має заступати інтереси тих, шчо чорною своєю працею “роблять хліб“, — отже “хлібороби” в протиставленю до “хлібойідів” (чужої праці)» [57].

Приймаючи це пояснення, М. Драгоманов у листі від 25 квітня 1891 р. разом з тим зауважив: «Ім’я Хлібороба мені не подобається не як слово, а як ознака ідеї котру я вважаю за фальшиву і котра, тягнучись стільки рокив перед моїми очима стала мені прямо нудною... в Хліборобі так і сидять ідилії старих українофілів» [18].

Видавання нового часопису зіткнулося із труднощами (передусім фінансовими). «Хлібороб доси не вийшов для ріжних перешкод», — вказувалось у «Народі» 15 квітня 1891 р. [52]. М. Павлик у листі до М. Драгоманова зазначає: «Фінансову справу Хлібороба взяли на себе коломийці (прихильники РУРП з Коломиї. — *О. М.*) — це вже я їх усилював. Нехай попробують» [21].

Після виходу першого номера «Хлібороба» журнал «Народ» проводить агітацію за новий часопис: «Перше число (“Хлібороба”. — *О. М.*) посилається й нашим (“Народа”. — *О. М.*) передплатникам на показ». «Єдина ціль Хлібороба: заступати інтереси руских чорноробів, усвідомлювати та організовувати їх для визволення від усякого визискування и темноти» [53].

Редакція «Народу» рекламувала газету «Хлібороб» і в подальших номерах, наполягаючи на необхідності якнайширшого розповсюдження в галицькому суспільстві радикальних ідей. «Прихильників наших на Україні робимо уважними на те, шчо вони не можуть мати понятя про наш рух (радикальний. — *О. М.*) серед народа, не читаючи й “Хлібороба”. В “Хліборобі” розвиваються подрібно основні принципи нашого напрямку, зачіпаються прак-

тичні справи народа і нотуються прояви руху серед него на вічах, у товариствах і т. д., а також подаються відповідні приклади з руху серед західно-європейських народів. То-ж просимо передплатувати й “Хлібороб”, котрий посилаємо з сим числом на показ» [54].

Підтверджуючи свою обіцянку про співпрацю із «Хліборобом», М. Драгоманов пише статті до часопису: «Я посилаю до Хлібороба статейку: “Віра і громадські справи з поводу виступів Баршля” (На вічу в Снятині 27 лютого 1892 р., де о. Барши закинув радикалам, що вони відкидають віру, бога)» [5].

Виявилось, що керівництво часопису (С. Данилович та І. Гарасимович) не були готові висвітлювати на сторінках газети радикальні погляди. «З “Хліборобом” буде мені трохи важко, — визнавав М. Павлик у листі до М. Драгоманова. — Дан.[илович] і Гар.[асимович] дуже бояться говорити що небудь рішучого про такі справи як віра і т. і. Також неприхильні критиці на селян і т. і. От у Вашій статі наперлися викинути вступні слова про радикалів, тай то дуже боялися, що “зробить зле враження”, хоть я і запевняв — нічого злого не вийде — і не вийшло» [22].

Поступово стає зрозумілим, що необхідно переформатувати газету. «Є думка перемінити Хлібороб в тижневу газету, котру мав би редагувати я (бо нікому), — зазначав у листі до М. Драгоманова М. Павлик. — Хлібороб міг би так виходити тільки в такім разі, якби я, як редактор дістав ту плату, яку маю тепер за Народ» [23].

Розуміючи значення і роль у створенні часопису кожного із засновників, М. Павлик пише: «Гарасимович... цінна людина для нашого руху — селяне его дуже шанують. Економічно Хлібороб тепер на Даниловичу» [23].

М. Павлика підтримує М. Драгоманов: «Чого так багато охаюють Гарасимовича і Даниловича з поводу Хлібороба, не розумію, бо я берусь, при всіх працях і недугах 2 таких газети видавати, не помічаючи навіть прибавки праці. А про їх страхи цензурні треба порішити, чи вони з речі, чи з того, що дуже гострим виступом можна пошкодити...» [3].

М. Драгоманов при написанні статей до «Хлібороба» мусив брати до уваги австрійську цензуру: «Посилаю Вам Хрестителів (стаття “Про Братства Хрестителів або Баптистів на Україні”. — *О. М.*), — зазначає адресант у листі до М. Павлика. — Вони так на-

писані, що здається, Ваша прокуратурія (цензура. — *О. М.*) не мусила б причипитись» [6].

На другому році видавання особливо гостро постають перед «Хліборобом» питання фінансування часопису. «Найгірше з “Хліборобом”, котрий через те тільки не виходить точно, що Данилович не хоче за него точно платити друкарні, хоч і є відки, бо “Хлібороб” уже тепер має в двоє більше пренумерантів (передплатників. — *О. М.*) від “Народа”», — нарікає М. Павлик [24].

Одним з основних питань у цей час є взаємини українських селян із Церквою. На сторінках радикальної преси загалом і «Хлібороба» зокрема публікуються дописи селян про зловживання церковників, їхню жорстокість й ворожість у ставленні до селян. Церковне питання розділило радикалів. Не оминули цю тему і М. Павлик з М. Драгомановим. «У нас тепер страшенна війна із-за гр. к. (греко-католицького. — *О. М.*) духовенства, — зазначав М. Павлик у листі до М. Драгоманова. — Тепер можна зломити его силу і фатальний вплив на селян і на р.[адикальну] політику в загалі... буде полеміка з “Народом” і “Хліборобом” — і вийде на верх розрив серед самих радикалів, із-за попівства. У Львові і Відні наші радикали противні нашим виступам проти духовенства» [25].

Новий 1893 рік приніс неприємні для М. Павлика зміни у керівництві часописом: «Данилович відібрав мені редакцію “Хлібороба” і наймив іншого редактора (Нестора Яворівського), не сказавши мені перше ані слова, — з гіркою пише до Драгоманова Павлик. — Я і досі не знаю причини... “Хлібороб” загалом подобався і мужикам, і інтелігенції, і за мого редагованья на него звернено більшу увагу, ніж на “Народ”» [26].

М. Павлик пояснює зміни керівництва часописом бажанням С. Даниловича позбавити його «рішучого впливу» на формування часопису та «лаженням» самого Даниловича до народівців. Визнаючи організаційні здібності С. Даниловича («чоловік він спосібний»), М. Павлик разом з тим зазначає, що без нього «Хлібороб» стане «слабкий літературно», та й «такого впливу на поміщення Ваших (*М. Драгоманова. — О. М.*) статей у “Хліборобі” я вже не зможу мати... прийдеться друкувати брошурами, що будуть розсилатися з “Хліборобом” додатками» [26].

Зміна керівництва газети призвела до затримки випусків часопису, про що з тривогою писав М. Драгоманов: «“Хлібороб” так

давно не виходить. Даниловичу не личить самодержавствувати, тим більше, коли українці (з Наддніпрянщини. — *О. М.*) дають підмогу на агітацію в Галичині» [19].

Номер, що нарешті вийшов (за попередній рік), виявився недосконалим як за змістом, так і за формою: «Ви мабуть маєте в руках № “Хлібороба” за нової редакції, — писав М. Павлик до М. Драгоманова. — Вийшло чимало помилок». І як пояснення: «Цей № “Хлібороба” виходив без мене, бо ми всі були у Станіславові на з'їзді делегатів від партії (радикальної. — *О. М.*)» [27].

Криза у випуску популярного видання привела до наміру поновлення М. Павлика у редакційному складі часопису. «Про те, чи брати Вам “Хлібороб”, — пише М. Драгоманов до М. Павлика 20 січня 1893 р. — Абстрактно кажучи: брати! — а конкретності я не знаю». І як своєрідна підтримка у прийнятті рішення: «Написав для “Хлібороба” “Попівство а швіцькі чоловіколюбці”... написано смирно. Прокурорів не боюсь — та боюсь редакції (вочевидь, уже М. Павлика. — *О. М.*)» [7].

«Данилович дуже крутиться біля мене, та сором йому звинитися передо мной; впрочем, він уже казав: “коли хочете, беріть назад редакцію”» [28].

На сторінках листування простежується вагання М. Павлика щодо «тягара» «Хлібороба». «З “Народом” ледве справляюсь через те, що сам веду адміністр. і експед. ... нехай роблять з “Хліборобом” як можуть» [29]. Однак загальний стан часопису, що «підупадає», прилюдне прохання С. Даниловича взяти на себе редагування газети, та й «коломиїці пруть на те, щоби я зробив це як найскоріше» [30], остаточно підводять М. Павлика до рішення поновити редагування «Хлібороба».

Іноді здається, що М. Павлик сам себе переконує: він «потягне» і «Хлібороб», і «Народ». «“Хлібороб” має більшу будучність ніж “Народ”, — пише до М. Драгоманова М. Павлик, — тільки треба кинутись по Галичині» [28]. «Я зорганізую працю і доведу фінанси до того, що він (часопис. — *О. М.*) не то що не буде мати дефіциту, а і зможе платити 2 сотрудикам по 5 г. (гульденів) у місяць» [28]. Надію на успіх газети дає збільшення кількості її передплатників: «Вже тепер є 360 пренумерантів (торік було 300) і коли би добре редагувати і кинутися по всім краю, то ручу, що до кінця року він матиме 1000 пренумерантів» [30].

Зголосившись на редагування «Хлібороба», М. Павлик планує зміни у періодичності виходу та спрямованості двох споріднених видань — «Хлібороба» і «Народу»: «“Народ” зробити тим, що “Хлібороб” і обернути на тижневу газету з додатками до інтелігенції. Звісно, на це треба трохи більше грошей — та мусимо бути на це готові» [31]. Ще через три дні — нова ідея: «Чи не зробити би так: “Хлібороба” видавати 4 рази в місяць, як чисто політичну газету, позаяк можна боятися, що “Хлібороб” і “Народ” візьмуть за одно виданье (під обома газетами підписаний був я, jako видавець і редактор) і закриють обі газети — як це зроблено у Львові з робітничими газетами... Вони (влада. — *О. М.*) непременно зроблять під час виборів, коли обі газети будуть мусіли агітувати» [32].

М. Драгоманов, своєю чергою, застерігає М. Павлика від зміни форматів радикальних видань: «Перемін у виданню Народу і Хлібороба я б не радив. Держитесь так, що б формально обидві газети були одрізнені, — менше виставляйте їх єдність редакційну. Народ такий, як єсть, потрібний найбільше для Росії, а Хлібороб для Галичини» [8].

У 1893 р. з особливою гостротою перед редакціями обох радикальних видань знову постає фінансове питання. У листі від 9 квітня М. Павлик посилає обчислення витрат «Хлібороба» за більш як два місяці (від 19 лютого до початку квітня): «Доходу — 112.4, росходу — 127.18, дефіцит 15.04, окрім того довгу львівській друкарні 22 г. і податок від початку (року. — *О. М.*)» [33].

Водночас М. Павлик нарікає М. Драгоманову на С. Даниловича, який «передаючи міні Хлібороб обіцяв давати що місяць на видатки 10 г. (гульденів) і, розумієся, не дає, і не буде давати. Я проти нього жебручий дід. А мушу грати роль у радикального Мецената» [33].

«Як же так вийшло, — дивується М. Драгоманов, — що Ви надіялись, що Хлібороб навіть Народу піддержить, а він в дефіциті?» [9].

У відповіді М. Павлик заспокоює М. Драгоманова: «“Хлібороб” іде вгору — вже поверх 400 пренумерантів аби тільки платили», однак «було би погано, як би не було грошей з України (Наддніпряньської. — *О. М.*)». Водночас Павлик скаржитьяся, що не тільки повинен давати свої особисті гроші на підтримку газети, а й «мусів дати своїх 12 г. (гульденів) за оборону пістинських мужиків, що побили попа за лайку в церкві на радикалів» [34].

Ускладнення для продовження роботи часопису виникли з несподіваного боку: «Постановлено все, що має іти до “Хлібороба” і “Народа”, перше читати на зборах комітету редакційного (Радикальної партії. — *О. М.*). Нічого доброго я з сего не жду, праці і засобів на газети від них нема, а буде цензура» [35].

М. Павлик констатує відсутність допомоги від соратників по партії: «...рішили сходитися до редакції — не сходяться... обіцяних статей не пишуть... довго держать коректу — через що Хлібороб опізнюється» [36]. Це наводить М. Павлика на думку знову зосередитися лише на «Народі»: «Я тепер усесторонна машина: товмач, переписувач, поправляч чужих статей до “Народа” і “Хлібороба”, коректор 5 видань, адміністратор 2 газет і яких 8 “фондів”. Старатель грошей, на половину експедитор, усяких тутешніх видань агітаторів т. д. і т. д. ... Навіть Трильовський (активіст радикального руху. — *О. М.*) робить тільки язиком і коли раз я це йому сказав і порадив крашче помочи мені складати “Хлібороба” на пошту. То... більше не появлявся умисне» [37].

У ситуації постійних непорозумінь із колишніми власниками газети (С. Даниловичем та І. Гарасимовичем, які не погоджувалися з редакційною політикою М. Павлика й намагалися відібрати у нього «Хлібороб») М. Павлик формулює вимоги, за умови виконання яких згоден поступитися часописом: «1) мусіли би мені зараз вернути 180 гульденів, що я видав на “Хлібороб”; 2) гарантувати за дальший вихід і 3) відобранню “Хлібороба” від мене були би противні решта товаришів... бо дуже ж важна річ (хоть дуже і важка) мати в своїх руках мужицьку часопись — треба її держати і помагати їй, і силувати і Д. і Г., щоби їй помагали бодай писанням» [33].

Між тим популярність «Хлібороба» зростає, він розширює зарубіжну аудиторію. У листі з Парижа М. Драгоманов пише М. Павлику про зустріч «з двома москвічами — один учений, другий адвокат, які дуже заінтересувались радикальним рухом у Галичині. Пошліть популярні брошури і Народ і Хлібороб за 1893 р. в Рум'янцевській музей в Москві. Се тамтошній Ossolineum. І вперед посылайте. В Москві є чимала купка нашої молодіжі, що там учиться» [39].

М. Драгоманову луною відповідає М. Павлик: «Засуличка (Віра Засулич — відома діячка міжнародного революційного руху. — *О. М.*) пише мені: “Прекрасна газета Вашь «Хліборобь»”. Плеханов,

которій усердно читаєт її, говорить, що йому нікогд не случалось видет такого хорошого издания для крестьян» [39]. У цій ситуації покинути «Хлібороб» для М. Павлика «значить убити і той мужицький рух, який знявся під его («Хлібороба». — *О. М.*) впливом, бо ніхто его не стане видавати» [40].

На проблеми організаційного характеру накладаються проблеми фінансові. «“Хлібороб” до Вас з лиха не приходить, — пише до М. Драгоманова М. Павлик, — ні за що друкувати» [38]. І знову: «У мене тепер нема і грошей. Про “Хлібороб” ані думати» [39].

М. Драгоманов пропонує у цій ситуації єдиний вихід: «Взяти его на содержание українцям (з Наддніпрянщини. — *О. М.*) — та тільки тоді треба завести строгу “ощадність” в других пунктах, а надто в виборчих агітаціях» [10]. У наступному листі він знову наголошує: «З Хліборобом не буде ладу, поки Ви его з українцями не візьмете зовсім» [11].

Намагаючись підтримати М. Павлика, М. Драгоманов відсилає для першого номера 1894 р. «Оповідання про заздрих богів» — своєрідний «новорічний подарунок Хліборобові (плата сентиментальності)» [12]. Побоювання, що цензура не пропустить цей твір, накладаються на проблеми з друком: «...лихо моє з друкарнею Білоуса — страшенно не точна: беру “Хлібороба” в другу друкарню» [42]. Однак — «Гурра! “Хлібороб” з Вашою (М. Драгоманова. — *О. М.*) статтею... пройшов цензуру» [41].

До наступного номера часопису М. Драгоманов надсилає вірші Роберта Брюса (псевдонім Лесі Українки), схвально сприйняті М. Павликом: «Роберт Брюс — прекрасний, піде в “Хлібороб” і відіб’ю осібною брошурою. Селяне его прекрасно пімуть» [45].

За справами не забуває М. Павлик повідомляти респонденту про практичну роботу: «Вернув учора з Бродів, де... чимало зробив для пропаганди радикалізму. Розкажу в “Народі” і “Хліборобі”» [43].

Про популярність ідей радикалізму свідчить не тільки зростаюча кількість віч, організованих діячами РУРП, а й публікація на сторінках «Хлібороба» відгуків на селянські зібрання. Зокрема, як «голос селян» характеризує статтю селянина Дорундяка про віча М. Павлик у листі до М. Драгоманова. Із публікації видно, що «селянам хочеться від віч поваги і освідомлення, а не фajerверків» [44].

Однак фінансовий стан газети дедалі погіршується: «“Хлібороб” лежить недрукований 2 тижні — ні за що купити паперу... Мене в загалі сум побирає, що то далі буде з “Народом”, “Хліборобом” і зо мною» [46]. Ті номери, що вдається надрукувати, часто конфісковує цензура. «Висилаю Вам, — з сумом повідомляє М. Павлик, — 12 і 13 (номери. — *О. М.*) “Хлібороба”, — коли змилується прокураторія, бо перший наклад конфіскований» [47].

Згодом М. Павлик остаточно вирішує віддати часопис колишнім очільникам газети — С. Даниловичу та І. Гарасимовичу. «“Хлібороб” я таки мусив віддати, бо нема в мене сили і часу (котрих йшло страшенно багато на адміністрацію і експедицію) ані грошей... “Хлібороба” взяв Данилович. Як би чого Вашого не хотіли надрукувати, я надрукую як додаток до “Народа” і розішлю пренумерантам “Хлібороба”» [48].

З жовтня 1894 р. «Хлібороб» виходить уже під редакцією С. Даниловича й І. Гарасимовича. І, хоча схвальні відгуки про часопис (радше за інерцією) ще продовжують надходити («Пише мені Засуличка, що “положительно прив’язалась к «Народу» і «Хліборобу»» і «скупчає за ними»» [49]), дні часопису вже йдуть до завершення.

На початку 1895 р. М. Драгоманов пише М. Павлику: «“Хлібороба” я давно вже в очі не бачу» [13]. М. Павлик характеризує як скандал відмову С. Даниловича продовжувати видавати газету, позаяк тому «ніколи через канцелярію, та й нема грошей. І це після категоричної заяви на з’їзді (Радикальної партії. — *О. М.*) 15 дек. 1894, що буде видавати і навіть внеску формальної ухвали, що “Хлібороба” не слід брати з Коломиї» [50].

Як «безтактний куріоз» розцінює М. Павлик звернення редакційного комітету пресового органу Русько-української радикальної партії в особі Євгена Вацика та Лева Турбацького. Цей «листок молодих» М. Павлик тим не менше відсилає М. Драгоманову. «Видаванє “Хлібороба” єсть необхідиме... сили наші (партійні. — *О. М.*) не позволяють перейняти на себе цю справу (друку часопису. — *О. М.*)... в касі редакційній нема ні крайцара і просимо о як найскорішу поміч матеріальну і духову» [50].

Звернення це залишилося без відповіді. У лютому 1895 р. М. Павлик пише до Лариси Косач (Лесі Українки. — *О. М.*): «“Хлі-

бороб” і досі не виходить. Прийдеся на свій шчот друкувати додаток до “Народа” і осібно розсилати мужикам» [4]. Утім, грошей на цю справу так і не знайшлося — ні у М. Павлика, ні у РУРП, ні у наддніпрянських українців.

Із досліджуваного листування напрошуються кілька, на нашу думку, важливих висновків. По-перше, джерела фінансування преси РУРП (зокрема «Хлібороба») завжди були випадковими і непевними. По-друге, і це особливо важливо, ні «Хлібороб», ні «Народ» не залежали від зовнішніх джерел фінансування, а також від негласної підтримки урядових структур Австрійської або Російської імперії чи якоїсь третьої держави (хоча такого роду пропозиції, як свідчать деякі джерела, надходили). По-третє, політичні реалії Галичини, на жаль, і в ХІХ ст., рівно як у ХХ та ХХІ ст., значною мірою творилися не інтересами спільної справи, а особистими амбіціями вождят — депутатів, містечкових політиків тощо.

І найголовніший висновок. Подвижницька праця одинаків-ідеалістів, типовим представником яких був Михайло Павлик, не минає марно. Борітеся — поборете!

1. *Дашкевич Я.* Постаті : нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Дашкевич. — Л., 2007. — 808 с.
2. *Лозинський М. М.* Драгоманов / М. Лозинський // Вільний Сьвіт. — Вінніпег, 1907. — Ч. 1. — С. 4—18; *Хатченко А.* Драгомановъ и вопросъ о самостоятельной украинской культурѣ. (Къ годовщинѣ смерти) / А. Хатченко // Украинская Жизнь. — 1912. — № 6. — С. 10—35; *Свенціцький І.* Драгоманов і Галичане / І. Свенціцький. — Л., 1922. — 15 с.; *Д. Д.* Драгоманів і ми / Д. Д. // Літературно-Науковий Вісник. — 1923. — Т. 79, кн. 3. — С. 260—267; *Томашівський С.* Драгоманов і Галичане / С. Томашівський // Політика. — 1925. — Ч. 5—6. — С. 78—84; *Дорошкевич О.* Драгоманов в українській критиці / О. Дорошкевич // Життя і революція. — 1926. — № 2—3. — С. 57—68; *Тучапський П. Л.* Національні погляди Драгоманова / П. Л. Тучапський // Україна. — 1926. — № 2—3. — С. 114—124; *Возняк М.* Драгоманов у відновленій «Правді» / М. Возняк // АН УРСР. Записки Українського Наукового товариства в Києві «За сто літ». — 1930. — Т. 38, кн. 6. — С. 229—330; *Копержинський К.* Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. / К. Копержинський // Україна. — 1930. — № 1—2. — С. 64—96; *Злупко С. М. М. П.* Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-еко-

- номічної думки в Галичині / С. М. Злупко // Український історичний журнал. — 1966. — № 9. — С. 59—71; *Ріпецький С. М.* Драгоманов в опінії визначних українських громадян / С. Ріпецький. — Нью-Йорк ; Дітройт, 1967. — 43 с.; *Мельник Л. Г.* Торжество історичної правди / Л. Г. Мельник. — К., 1987. — 136 с.; *Попович М.* Драгоманов і ми / М. Попович // Наука і суспільство. — 1991. — № 8. — С. 12—15; *Скакун О. Ф.* Федералізм М. Драгоманова / О. Ф. Скакун // Вісник АН УРСР. — 1991. — № 9. — С. 74—91; *Іванченко Р.* Драгоманов: Україна і Європа / Р. Іванченко // Вісник АН України. — 1993. — № 4. — С. 30—36.
3. М. Драгоманов до М. Павлика. 16 авг. 1892 р. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 — 1895) / зладив Михайло Павлик ; видав Др. Лев Когут (далі — Переписка). — 1911. — Т. 7. — С. 70.
 4. М. Павлик до Лярісси Косач. 20 февр. 1895 р. // Переписка. — 1911. — Т. 8. — С. 197—198.
 5. Михайло Драгоманів до Михайла Павлика. 24 Марта 1892 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 17.
 6. Михайло Драгоманів до Михайла Павлика. 9 Нов. 1892 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 100.
 7. Михайло Драгоманів до Михайла Павлика. 20 янв./10 февр. 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 161.
 8. Михайло Драгоманів до Михайла Павлика. 17/29 Марця, 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 188.
 9. Михайло Драгоманів до Михайла Павлика. 31 марця. 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 202.
 10. Михайло Драгоманів до Михайла Павлика. 16/28 Нов. 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 329.
 11. Михайло Драгоманів до Михайла Павлика. 10/22 Дец. 93 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 336.
 12. Михайло Драгоманів до Михайла Павлика. 3/15 Янв. 1894 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 15.
 13. Михайло Драгоманів до Михайла Павлика. 1 янв. 1895 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 177.
 14. Михайло Драгоманов до Михайла Павлика 7/18 Дек. 1890. Софія // Переписка. — Чернівці, 1910. — Т. 6 (1890—1891). — С. 92.
 15. Михайло Драгоманов до Михайла Павлика 7/18 Дек. 1890 р. // Переписка. — Т. 6. — С. 135.
 16. Михайло Драгоманов до Михайла Павлика, 10 марта 1891 р. // Переписка. — Т. 6. — С. 140.

17. Михайло Драгоманов до Михайла Павлика, 19 апр. 1891 р. // Переписка. — Т. 6. — С. 171.
18. Михайло Драгоманов до Михайла Павлика. 25 апр. 1891 р. // Переписка. — Т. 6. — С. 185.
19. Михайло Драгоманов до Михайла Павлика. 18 янв. 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 130.
20. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. Львів, 2 мая 1891 р. // Переписка. — Т. 6. — С. 172.
21. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 14 маја 1891 р. // Переписка. — Т. 6. — С. 179.
22. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 12.VIII. 1892 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 65.
23. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 20 авг. 1892 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 65.
24. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 16 дек. 1892 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 110.
25. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 20.XII.1892 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 111.
26. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 9.I.1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 127.
27. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 24.I.1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 133—134.
28. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 27.I.1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 143.
29. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 31.I.1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 150.
30. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 2.II.1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 158.
31. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 10.III.1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 185.
32. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 15.III.1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 184.
33. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 9 апр. 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 197.
34. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 19.IV.1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 204.
35. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 10 маја 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 212.
36. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 1 іуня 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 225.

37. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 6.IX.1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 295.
38. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 5 нојабрѣ 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 313.
39. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 12. ноябр. 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 321.
40. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 18.XI.1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 325.
41. Михайло Павлик до Михайла Драгоманіва. 4.I.1894 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 44.
42. Михайло Павлик до Михайла Драгоманіва. 19.I.1894 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 22.
43. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 18 февр. 1894 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 34.
44. Михайло Павлик до Михайла Драгоманіва. 2 апр. 1894 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 64.
45. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 24 апр. 1894 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 89.
46. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 28 мая 1894 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 112.
47. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 11 авг. 1894 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 123.
48. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 26 сент. 1894 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 132.
49. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. Дня 21 окт. 1894 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 140.
50. Михайло Павлик до Михайла Драгоманова. 16 янв. 1895 р. // Переписка. — Т. 8. — С. 180.
51. Народ. — Л., 1891. — 15 марта (ч. 6). — С. 96.
52. Народ. — 1891. — 15 квіт. (ч. 7). — С. 140.
53. Народ. — 1891. — 1 черв. (ч. 9). — С. 164.
54. Народ. — 1892. — 22 окт. (ч. 19). — С. 214.
55. *Павлик М.* Памяти М. Драгоманова / М. Павлик. — Чернівці, 1902. — 44 с.; *Павлик М. М.* Драгоманов і его роля в розвою України / М. Павлик. — Л., 1907. — 91 с.
56. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876 — 1895) / зладив Михайло Павлик ; видав Др. Лев Когут. — Чернівці, 1912. — Т. 5 (1886—1889). — С. 401.
57. Северин Данилович до Михайла Драгоманова. 2/8. 1893 р. // Переписка. — Т. 7. — С. 263.